

ZATRUDNIENIE NIEREJESTROWANE OD STRONY PRACOWNIKÓW

Mateusz Walewski

Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych

ROZMIAR I STRUKTURA ZATRUDNIENIA NIEREJESTROWANEGO

Według wstępnych obliczeń, które otrzymano na podstawie badań podjętych przez CASE oraz Millward-Brown SMG/KRC, w sumie w szarej strefie w Polsce działa 9,3% osób pracujących. Jeśli przyjmujemy, że ogólna liczba pracujących to 15 152 tys. (ostatnie dostępne wyniki BAEL za II kwartał 2007 r.), udział ten wynosi 1409 tys. osób. Jest to wynik bardzo zbliżony do prezentowanego w ostatnich badaniach GUS z 2004 r.¹, gdzie liczbę zaangażowanych w pracę nierejestrowaną oceniono na 1317 tys. osób.

Dla 91,6% ogółu zatrudnionych w szarej strefie praca ta jest ich głównym zajęciem. Warto jednak zauważyć, iż odsetek zatrudnionych w szarej strefie wśród osób wykonujących ją jako dodatkowe zajęcie jest znacznie wyższy niż dla zatrudnienia głównego i wynosi 28%. Mała rola zatrudnienia dodatkowego w całości zatrudnienia nierejestrowanego wynika z niewielkiej liczby w ogóle posiadających dodatkowe zatrudnienie (3,3%).

Większość pracujących w szarej strefie (około 63%) jest zatrudniona „u kogoś”. Pozostali to osoby wykonujące nierejestrowaną bądź częściowo nierejestrowaną (ukrywającą część przychodów) działalność gospodarczą. Udział szarej strefy w ogólnej liczbie samozatrudnionych (w pierwszej pracy) wynosi ponad 20%, podczas gdy pośród pracowników najemnych jedynie 6,5%. Oznacza to, że relatywnie mały udział samozatrudnionych w ogóle zatrudnienia nierejestrowanego wynika z generalnie mniejszej liczby samozatrudnionych.

Najpopularniejszą formą pracy nierejestrowanej wśród pracowników najemnych jest zatrudnienie na umowę ustną. W sumie pracownicy tacy stanowią ponad połowę zatrudnionych w szarej strefie. Samozatrudnieni najczęściej ukrywają część przychodu; taką formę stosuje 2/3 samozatrudnionych w szarej strefie.

Nie da się prosto, intuicyjnie oznaczyć i opisać stref występowania szarej strefy w Polsce, choć skala zróżnicowań regionalnych jest znaczna. Na obszarach najbardziej obfitujących w pracowników nierejestrowanych natężenie występowania tego zjawiska jest ponad 2,5-krotnie większe niż minimalne i o 80% większe niż średnia dla całego kraju. Największy udział pracowników nierejestrowanych w ogóle zatrudnionych obserwujemy w województwach świętokrzyskim (16,7%) oraz lubelskim (15,2%), najmniejszy natomiast w podlaskim i opolskim (6%). Regionalne zróżnicowanie natężenia szarej strefy nie jest związane z zamożnością danego regionu – najbogatsze rejony Polski (śląski i mazowiecki) lokują się w środku stawki. Zróżnicowanie to nie wydaje się też być związane ze strukturą gospodarczą regionu – dwa zdecydowanie rolnicze regiony (lubelski i podlaski) znajdują się na przeciwnych krańcach, jeśli chodzi o odsetek zatrudnionych w szarej strefie. Można jednak zauważyć pewne prawidłowości. Generalnie najwięcej nierejestrowanych pracowników mieszka na terenach wiejskich, gdzie ich odsetek wśród pracujących wynosi ponad 12%. Najniższe natężenie występuje w małych miastach (od 10 do 20 tys. mieszkańców), gdzie nie przekracza 6%. Poza terenami wiejskimi nie ma istotnej zależności pomiędzy wielkością miejscowości i odsetkiem pracujących w szarej strefie.

Najwięcej osób pracujących w szarej strefie jest w grupie wykonujących zawody rolnicze (wykres 1). To aż 25,7% rolników produkujących na rynek oraz 24,6% pracowników pomocniczych w rolnictwie. Drugą grupę zawodową o największym odsetku zatrudnionych w szarej strefie stanowią górnicy i robotnicy budowlani

(19,2% w głównym miejscu pracy), choć – z racji braku zatrudnienia nierejestrowanego w branży górniczej – można domniemywać, że są to właściwie wyłącznie robotnicy budowlani. Dominują wśród nich osoby z wykształceniem gimnazjalnym bądź niższym oraz zasadniczym zawodowym. Ze względu na popularność zatrudnienia nierejestrowanego w grupach o niskim wykształceniu, dominują one wśród pracowników nierejestrowanych – aż 56% z nich ma wykształcenie co najwyżej zawodowe, a tylko 10% wyższe lub policealne.

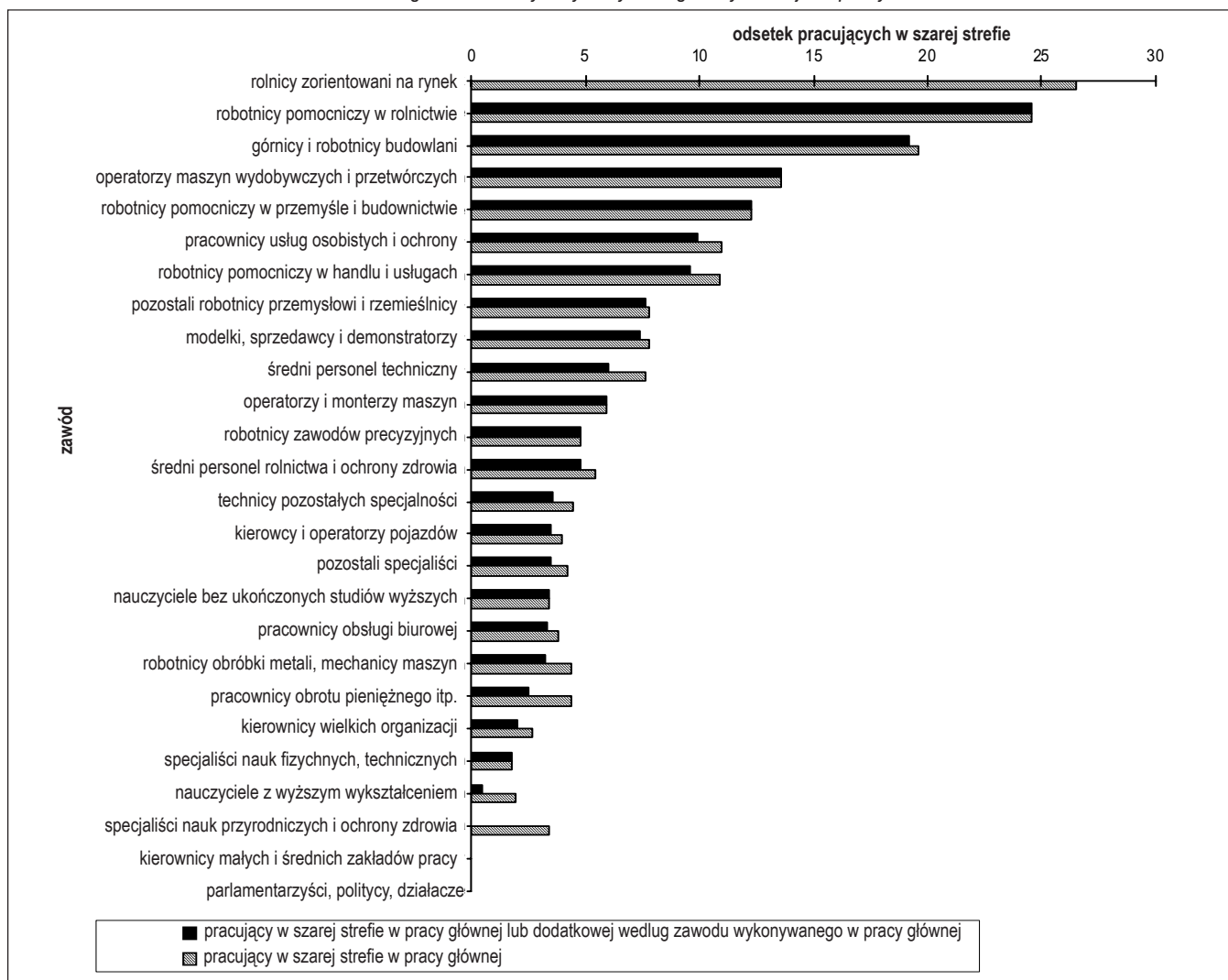
Najmniej pracowników nierejestrowanych znajdziemy wśród osób wykonujących w pracy głównej zawody wymagające wysokich kwalifikacji, wiążących się przede wszystkim z wyższym wykształceniem. Osoby te, jeśli w ogóle angażują się w zatrudnienie nierejestrowane, to przede wszystkim w pracy dodatkowej. Jest to szczególnie popularne w niektórych grupach zawodowych. Na przykład, specjaliści nauk przyrodniczych i ochrony zdrowia (czyli także lekarze) w głównym miejscu pracy zawsze (bądź prawie zawsze) pracują w pełni legalnie. Jeśli natomiast weźmiemy pod uwagę także pracę dodatkową, to odsetek pracowników nierejestrowanych w tej grupie zawodowej wzrasta do 3,4% (wykres 1). Podobne zjawisko, choć w mniejszej skali, obserwujemy wśród nauczycieli (wzrost z 0,5% do 1,9%), pracowników obrotu pieniężnego (2,5% do 4,4%), ale także wśród robotników obróbki metali (z 3,2% do 4,4%).

Praca w szarej strefie cieszy się większą popularnością wśród osób młodych. Najwyższy odsetek pracujących w tej strefie obserwujemy w najmłodszej grupie wieku (od 15 do 24 lat) – przeciętnie 14,4%. W pozostałych grupach wieku średnia skłonność do podejmowania zatrudnienia nierejestrowanego jest już znacznie niższa i waha się średnio od 7,6% w grupie 25–34 lata do 9,9% w grupie 45–54 lata.

Można stwierdzić, że praca w szarej strefie, stanowiąca główne źródło utrzymania, dominuje w grupach o słabszej pozycji na rynku pracy: młodszych i gorzej wykształconych. Osoby te godzą się na obniżony bądź zerowy poziom zabezpieczeń społecznych, gdyż inaczej nie dostałyby żadnej pracy. W przypadku jednostek wykształconych, o lepszej pozycji na rynku pracy, szara strefa daje możliwość dorobienia (szczególnie grupom zawodowym o niskich dochodach oficjalnych, np. lekarzom, nauczycielom). Osoby te podejmują pracę nierejestrowaną właściwie bez ryzyka ekonomicznego, gdyż legalna praca główna zapewnia im ubezpieczenie społeczne.

Informacje o udziale szarej strefy według branż także nie zaskakują. Najwięcej pracujących w tej strefie (ponad 50%) obserwujemy wśród osób wykonujących swoją pracę główną w innych gospodarstwach domowych. Mimo to rola tej działalności w całości zatrudnienia nierejestrowanego jest ograniczona i wynosi jedynie 3,9%, co wynika z niewielkiego udziału tej sfery usług w ogólnej liczbie zatrudnionych. Drugą co do natężenia zatrudnienia nierejestrowanego branżą jest rolnictwo indywidualne. Podatków od swoich zarobków nie płaci tu (bądź płaci tylko częściowo) 26% ogółu pracujących. Kolejne branże z dużym (większym niż średnia) odsetkiem pracujących „na czarno” to: inna działalność rolnicza (19%), budownictwo (17,7%) i restauracje (13,3%). W sumie w branżach tych zawiera się aż 55% ogółu zatrudnienia nierejestrowanego. Istotną rolę odgrywa też handel detaliczny (8,7% ogółu zatrudnionych w szarej strefie), choć odsetek pracy nierejestrowanej wśród wszystkich zatrudnionych w branży jest tu względnie niski i wynosi 6,8%. Wynik ten przeczy ogólnej opinii o powszechności nierejestrowanego zatrudnienia w handlu.

Wykres 1. Odsetek pracujących w szarej strefie w pracy głównej oraz w pracy głównej i/lub dodatkowej według zawodów wykonywanych w głównym miejscu pracy

Źródło: opracowanie własne.

Rola poszczególnych branż w zatrudnieniu nierejestrowanym jest dość silnie skorelowana ze średnią wielkością przedsiębiorstw działających w branży (współczynnik korelacji -0.58). Wynika to z tego, że zatrudnienie nierejestrowane jest rozpowszechnione przede wszystkim w małych przedsiębiorstwach. Ponad połowa nierejestrowanych bądź częściowo nierejestrowanych osób pracuje w firmach zatrudniających mniej niż 10 pracowników, a ich odsetek wśród wszystkich pracujących w małych firmach wynosi 15,7% (wykres 2 – część B). Im większe przedsiębiorstwa, tym mniejszy udział zatrudnienia nierejestrowanego. W przedsiębiorstwach zatrudniających ponad 100 osób odsetek pracujących „na czarno” (lub częściowo „na czarno”) nieznacznie przekracza 2%.

Interesujące wydaje się nie tylko nasilenie szarej strefy, ale i formy zatrudnienia nierejestrowanego dominujące w różnych grupach pracowników. Ich analiza może nam wiele powiedzieć o mechanizmach i przyczynach zatrudniania nierejestrowanego i o pozycji różnych grup pracowników na rynku pracy.

Spójrzmy na wyniki analizy struktury zatrudnienia nierejestrowanego w pracy głównej według zawodów (wykres 2 – część A), w oczywisty sposób powiązanej ze strukturami branżowymi i wykształceniem. Największy odsetek osób (ponad 90%) pracuje bez umowy wśród robotników pomocniczych w rolnictwie, robotników budowlanych oraz robotników pomocniczych w handlu i w usługach – osoby te legitymują się najniższym poziomem wykształcenia (wykres 2 – część B). Przyjmujemy logiczne założenie, że praca w ogóle bez umowy jest, z punktu widzenia pracownika, najmniej korzystną formą pracy nierejestrowanej, i widzimy wyraźnie, że

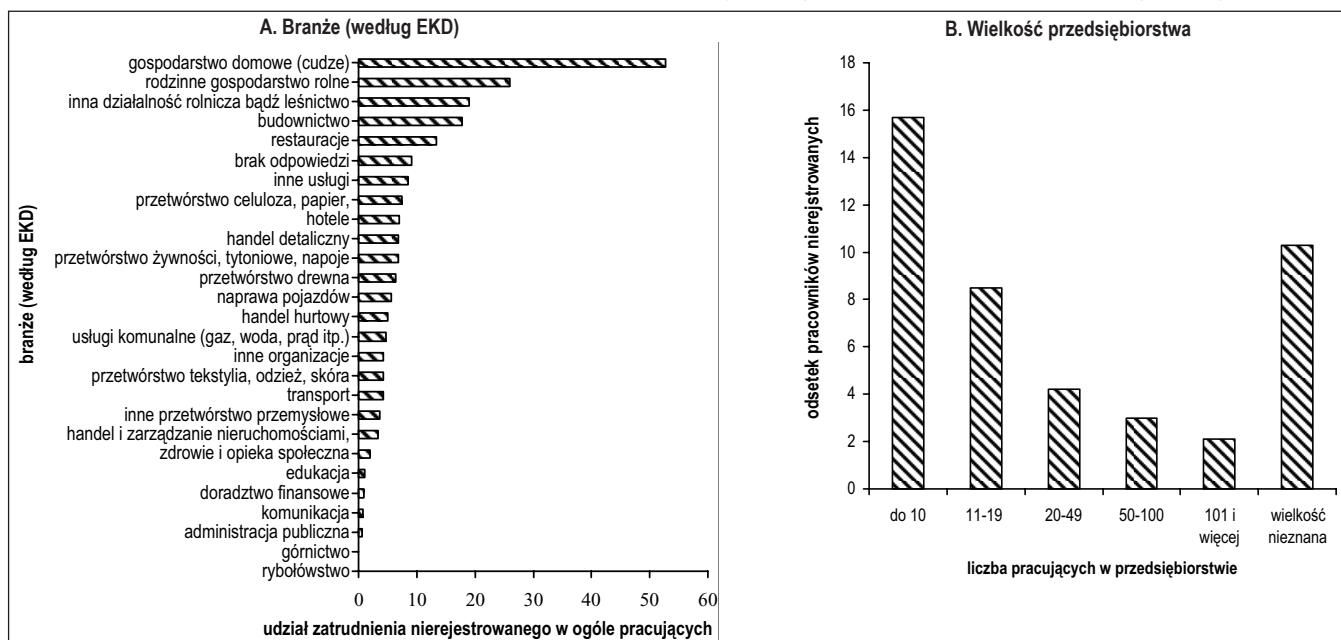
przeważa ona przede wszystkim wśród osób wykonujących proste prace na stanowiskach robotniczych.

Bardziej korzystne, wiążące się z mniejszymi kosztami, formy pracy nierejestrowanej stosowane są natomiast wobec lub przez osoby pracujące na bardziej wymagających stanowiskach i legitymujące się wyższymi poziomami wykształcenia: specjalistów, pracowników obsługi biurowej i kierowców. Chodzi przede wszystkim o ukrywanie części wynagrodzenia wypłaconego w legalnej pracy.

W tym kontekście zwróćmy uwagę na relatywnie dużą rolę samozatrudnienia bez rejestracji w grupie robotników pomocniczych w przemyśle i budownictwie, a także w tożsamej grupie w handlu i w usługach. Można przypuszczać, że dla tych grup zawodowych samo zatrudnienie jest *de facto* formą pracy bez umowy, a deklaracja respondentów dotycząca własnego statusu jako (nierejestrowanych) samozatrudnionych, a nie pracowników, wynikała z chęci przedstawienia swojej sytuacji w lepszym świetle (często obserwowaliśmy takie zachowania w trakcie badań jakościowych). Wskazywałoby na to także częstsze podawanie przez te osoby (niż przez innych samozatrudnionych bez rejestracji) jako głównej przyczyny swojego wyboru – braku możliwości znalezienia pracy w innej formie lub chęci przetrwania.

Powyższe istotne obserwacje jednoznacznie wskazują na to, że praca w szarej strefie badana w grupie pracowników o słabszej pozycji na rynku pracy może być wynikiem nie ich wyboru, a konieczności życiowej. Dopiero dla osób z większymi szansami na rynku pracy staje się ona głównie sposobem na tanie powiększenie dochodów.

Wykres 2. Odsetek pracujących w szarej strefie według branż (część A) oraz wielkości przedsiębiorstwa (część B)*

* Wyłącznie dla zatrudnionych w szarej strefie w pierwszej pracy.
Źródło: obliczenia własne.

MECHANIZMY ZATRUDNIANIA W SZAREJ STREFIE

Determinanty indywidualne

W ramach projektu dokonaliśmy ekonometrycznej analizy determinantów zatrudnienia w szarej strefie. W prostym modelu logitowym² określaliśmy zmiany prawdopodobieństwa podjęcia pracy nierejestrowanej wobec pracy rejestrowanej w zależności od cech pracownika. Wszystkie specyfikacje posiadają pewien standardowy zestaw zmiennych: grupa wiekowa, wykształcenie, płeć, stan cywilny oraz klasa wielkości miejscowości. W pierwszej specyfikacji uwzględniono tylko zmienne podstawowe, w drugiej do zmiennych podstawowych dodano zmienną określającą, czy dana osoba była kiedykolwiek bezrobotna. W następnej dodano odpowiedzi na wprost zadane pytanie o skłonność do podjęcia pracy nierejestrowanej, w czwartej zamieszczono informację o fakcie posiadania przez respondenta wcześniej jakiegokolwiek pracy nierejestrowanej. W piątej podano zmienne określające opinie respondenta na temat płacenia podatków i moralności podatkowej.

Współczynniki przy wszystkich zmiennych podstawowych są podobne dla wszystkich specyfikacji. Pokazują one, że wraz z wiekiem spada prawdopodobieństwo podjęcia pracy nierejestrowanej. Dla wszystkich grup wieku jest ono mniejsze niż dla grupy bazowej (15–24 lata). Prawdopodobieństwo podjęcia pracy nierejestrowanej jest odwrotnie proporcjonalne do wykształcenia pracownika. Wraz z oddalaniem się od wykształcenia wyższego (grupa bazowa w tych równaniach) rośnie prawdopodobieństwo zatrudnienia nierejestrowanego. Wyniki analiz ekonometrycznych potwierdzają także nasze wcześniejsze obserwacje dotyczące związku pomiędzy wielkością miejscowości, w jakiej mieszka pracownik, a prawdopodobieństwem zatrudnienia w szarej strefie.

Ciekawe wyniki otrzymujemy, analizując zmienne dodatkowe. Doświadczenie bezrobocia w przeszłości dodatnio wpływa na prawdopodobieństwo zatrudnienia w szarej strefie. Prawdopodobieństwo, że osoba, która nigdy wcześniej nie była bezrobotna będzie zatrudniona w szarej strefie zamiast legalnie, jest o 6,2 pkt. proc. niższe niż dla podobnej pod innymi względami osoby, która nigdy bezrobotna nie była.

Oczywiste wydaje się, że prawdopodobieństwo pracy w szarej strefie jest mniejsze wśród osób, które nie akceptują takiej formy zatrudnienia. Można to jednak interpretować w drugą stronę – osoby, które już pracują w szarej strefie, łatwiej zaakceptują kolejną taką ofertę. Potwierdzają to wyniki pokazujące zmianę prawdopodobień-

stwa zatrudnienia w szarej strefie dla osób, które wcześniej już były zatrudnione w podobny sposób. Osoby nigdy wcześniej nieposiadające pracy nierejestrowanej sięgają po taką formę zatrudnienia znacznie rzadziej.

Zastanawia brak istotnych zależności pomiędzy opiniami wyrażanymi przez respondentów na temat płacenia podatków i moralności podatkowej w ogóle a prawdopodobieństwem zatrudnienia w szarej strefie. Jak wcześniej sugerowaliśmy, może to oznaczać, że dla wielu osób szara strefa nie jest wyborem, lecz koniecznością, i praca w takiej formie nie ma wiele wspólnego z poglądami.

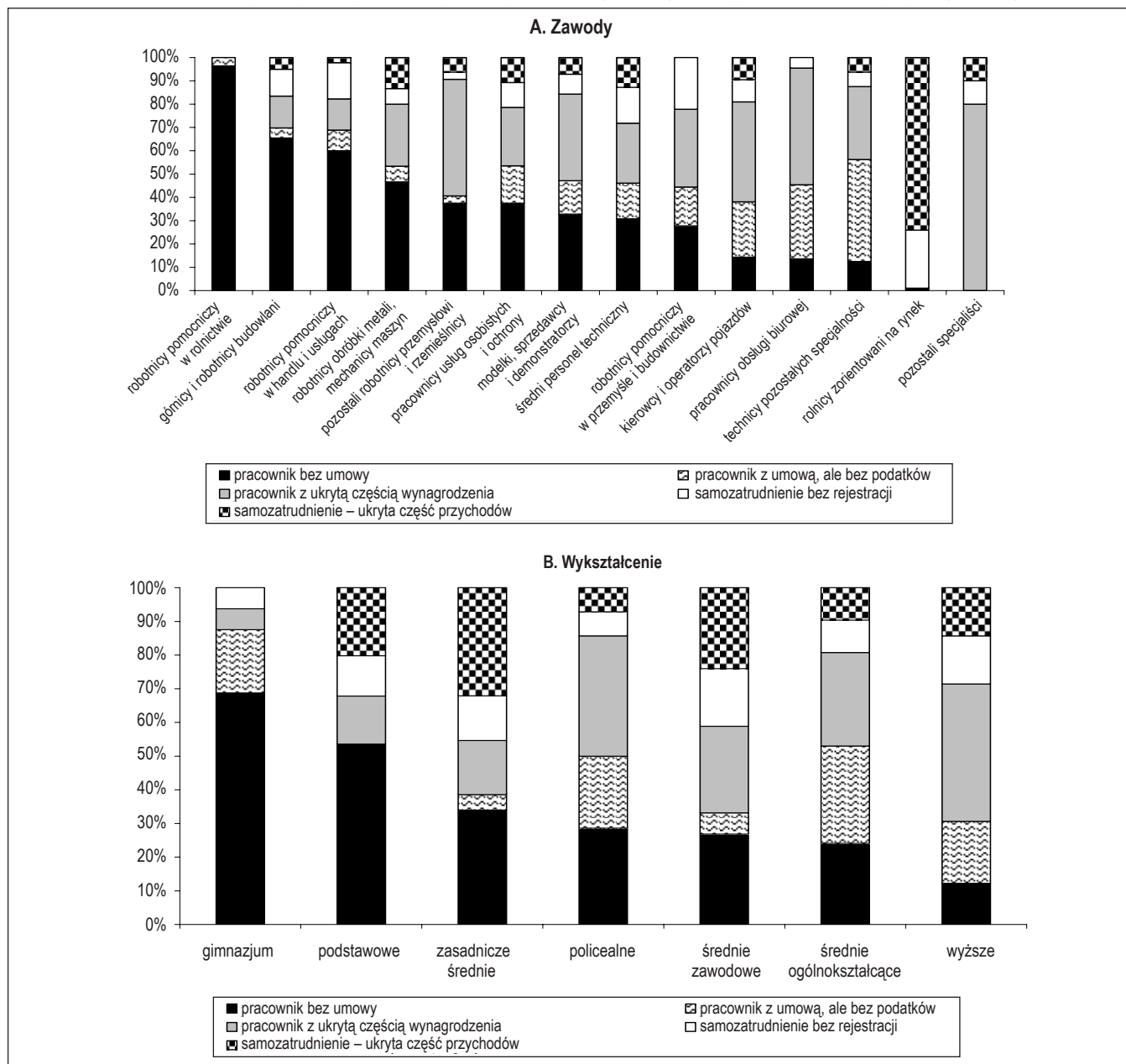
Drugi rodzaj przeprowadzonych przez nas estymacji dopuszcza taką możliwość, że alternatywą dla pracy nierejestrowanej jest nie tylko praca legalna, ale także brak pracy w ogóle. Wyniki pokazują, że determinanty podjęcia pracy nierejestrowanej i legalnej w znaczący sposób różnią się od siebie. Statystycznie istotne współczynniki dotyczące wieku pokazują, że prawdopodobieństwo podjęcia pracy nierejestrowanej (gdy alternatywą jest brak zatrudnienia) dla wszystkich grup wieku jest tylko nieco mniejsze niż dla grupy bazowej (15–24 lata). Wiek ma natomiast istotny wpływ na prawdopodobieństwo posiadania pracy rejestrowanej. Prawdopodobieństwo podjęcia pracy rejestrowanej, gdy alternatywą jest brak zatrudnienia, jest znacznie większe dla osób w wieku 24–54 lat niż dla grupy bazowej. Następnie, dla osób powyżej 55. roku życia, prawdopodobieństwo to znacznie spada – też znacznie bardziej niż w przypadku pracy nierejestrowanej.

Podobne zjawisko obserwujemy, gdy badamy wpływ wielkości miejscowości zamieszkania respondenta. Mieszkających poza terenami wiejskimi dotyczy tylko nieznacznie mniejsze prawdopodobieństwo zatrudnienia w szarej strefie niż mieszkańców wsi. Z drugiej strony, gdy alternatywą dla braku pracy jest zatrudnienie rejestrowane, to prawdopodobieństwo jego występowania wyraźnie rośnie wraz z wielkością miejscowości.

Stan cywilny nie ma żadnego wpływu na prawdopodobieństwo zatrudnienia w szarej strefie, wpływa natomiast nieznacznie na prawdopodobieństwo pracy w sferze legalnej.

Największe i najwięcej mówiące różnice w determinantach zatrudnienia w szarej strefie w porównaniu z zatrudnieniem legalnym obserwujemy, gdy analizujemy wykształcenie respondentów. Wykształcenie nie wpływa na prawdopodobieństwo zatrudnienia w szarej strefie, wpływa natomiast w istotny i systematyczny sposób na szanse zatrudnienia legalnego. Im niższy poziom wykształcenia, tym mniejsze (w porównaniu z osobą z wykształceniem wyższym) prawdopodobieństwo znalezienia pracy rejestrowanej.

Wykres 3. Formy pracy nierejestrowanej według zawodów (część A) oraz wykształcenia pracujących (część B)

Źródło: obliczenia własne.

Pracę nierejestrowaną i rejestrowaną wyraźnie wyróżniają współczynniki przy zmiennych dodatkowych. Brak wcześniejszego doświadczenia bezrobocia, brak gotowości do zaakceptowania pracy nierejestrowanej oraz brak wcześniejszych doświadczeń z pracą nierejestrowaną – negatywnie (aczkolwiek w niewielkim stopniu) wpływają na prawdopodobieństwo podjęcia pracy nierejestrowanej, gdy alternatywą jest brak pracy w ogóle. Te same czynniki, mniej lub bardziej znacząco, ale pozytywnie, wpływają na prawdopodobieństwo podjęcia pracy legalnej.

ZAKOŃCZENIE

Ze zgromadzonych danych wynika, że (w większości przypadków) czynniki, które zwiększają (zmniejszają) prawdopodobieństwo podjęcia pracy rejestrowanej w porównaniu z brakiem zatrudnienia, nie mają wpływu bądź zmniejszają (zwiększają) prawdopodobieństwo podjęcia pracy nierejestrowanej.

stowo podjęcia pracy nierejestrowanej. Wydaje się też, że zatrudnienie nierejestrowane, jeśli chodzi o indywidualne charakterystyki osób wpływające na prawdopodobieństwo jego podjęcia, jest znacznie bliższe brakowi zatrudnienia niż pracy rejestrowanej. Oznaczałoby to, że w większości przypadków praca nierejestrowana nie jest alternatywą dla pracy legalnej, tylko dla braku zatrudnienia w ogóle.

¹ Patrz, *Praca nierejestrowana w Polsce w 2004 roku*, GUS, Warszawa 2005.

² Model logitowy jest rodzajem modelu ekonometrycznego stosowanego w przypadku, gdy zmienna zależna przyjmuje wartości 0 lub 1. W tym przypadku jest to fakt zatrudnienia w szarej strefie (wartość 1) lub zatrudnienie poza szarą strefą (wartość 0). Współczynniki przy zmiennych niezależnych, będące wynikiem estymacji logitowej, określają zmiany prawdopodobieństwa wystąpienia zdarzenia zależnego w zależności od wartości przyjmowanych przez te zmienne.

SUMMARY

The paper presents findings of the research project carried by the CASE and SMG/KRC Company on employees perceptions on unregistered employment. Research covered such issues as the scope, as well as structure of unregistered employments and its major structural determinants.